

Egy új tudomány midlife crisis-a - Nánay Bence recenziója

Pléh Csaba 1998-ban írt egy tankönyvet Bevezetés a megismeréstudományba címmel. Amikor tizennégy éve ezt a könyvet ugyancsak a Magyar Tudomány-nak recenzáltam, a cikk végén a következőket írtam: „Pléh Csaba könyve voltaképpen egy 1994-es előadásorozat szerkesztett szövege, így a kognitív tudomány 1994-es állását tükrözi. Ám e tudomány igen dinamikus változása miatt érdemes volna körülbelül ötévente az újabb eredmények és irányzatok figyelembevételével átdolgozni és újra kiadni”. Őszintén szólva nem nagyon gondoltam, hogy ez valaha is meg fog történni, de Pléh idén megjelent könyve, A megismeréskutatás alapjai éppen ennek a korábbi műnek az elmúlt év fejleményeinek tükrében átdolgozott és kibővített kiadása.

Az eredeti recenzióm címe az volt, hogy Egy új tudomány születése; a kognitív tudomány a kilencvenes években ha nem is újszülött, de talán tinédzser korban volt. Akkoriban a klasszikus kognitivisták „első generációs” megismeréstudomány tekintélye elleni lázadás jellemezte ezt a friss tudományágot. Azóta sokat változott a helyzet. Ha a kilencvenes éveket tinédzserlázádként lehet leírni, akkor a kognitív tudomány mai állapotára a midlife crisis talán a legtalálhatóbb címke.

A midlife crisis-nak nincs bevett magyar fordítása: azt a negyvenes-ötvenes éveinkben bekövetkező változást jelöli, amikor a fiatalkor végérvényesen véget ért, és azzal szembesülünk, hogy fiatalkori álmaink valószínűleg soha nem fognak valóra válni. Olyan krízis ez, amelynek során eddigi életünk egész értékszémleletét kérdőjelezzük meg.

A mai kognitív tudomány pontosan ebben az életszakaszban van: a megismeréstudomány jelenleg súlyos identitásválságban szenved. Egyrészt az idegtudományok fejlődése folyamatosan azzal fenyeget, hogy a kognitív tudományból kognitív idegtudomány lesz. Másrészt az eredetileg az interdiszciplinaritását büszkén vállaló és gyakran azzal kérkedő megismeréstudományból szép sorra egyre több tudományterület kopik ki: a mai kognitív tudományt már nem lehet őszintén leírni úgy, mint öt-hat tudományág (pszichológia, filozófia, idegtudomány, etológia, mesterséges intelligenciakutatás, nyelvtudomány) közös projektjét, ahol egyik tudományág sem meghatározó jelentőségű, hanem éppen az egymástól átvett fogalmi keret és kérdésselvetések adnak új irányvonalat a kutatásnak. A mai megismeréstudományból gyakorlatilag teljesen kikopott a filozófia és többnyire a nyelvtudomány is – Pléh Csabának igaza van, amikor a megismeréstudomány pszichologizálásáról beszél (15.). A tudományokon átívelő interdiszciplinaritás ma már nem sokkal több, mint szlogen.

Ez a változás a megismeréstudomány uniformizálását is jelenthette volna, de nem így történt. Sőt, ma olyan mértékben fragmentált ez a tudományterület, hogy egy kutató nagyon ritkán tudja – és a legtöbb esetben nem is akarja – követni, mi történik a sajátján kívüli kognitív diszciplínákban. Ez a specializálódás bizonyos tekintetben természetes, és lehet a tudomány komolyodásának és beérésének is tekinteni: a szerepek leosztódtak, minden kutató a saját, viszonylag keskeny területén próbál eredményeket produkálni. De emiatt elveszett a kognitív tudomány hajnalára jellemző hozzáállás, amikor az emberi (és állati) elméről szóló minden új eredmény potenciálisan fontos lehetett csaknem minden más tudományterületen.

Ennek megfelelően a megismeréstudományi kérdésselvetések is megváltoztak: ma már nagyon kevesen próbálnak átfogó elméletet adni arra, hogyan működik az emberi elme. Míg a szimbólummanipuláció és a konnekcionista alternatíva is ilyen általános átfogó elmélet volt arra, milyen is az emberi elme architektúrája, ma már nagyon kevesen gondolják, hogy akár szükséges, akár lehetséges lenne egy általános elv, amely a gondolkodás minden aspektusát megmagyarázza (ez alól egy kivétel van, az elme bayesiánus megközelítése, de ezt az irányvonalat Pléh egyáltalán nem tárgyalja).

A kognitív szemlélet megjelenése igen erősen összekapcsolódott a behaviorizmus bírálatával, amely szerint az emberi elméről semmi mást nem tudhatunk, csak azt, hogy adott ingerekre hogyan reagál. A mai megismeréstudomány több irányzata (amelyek leginkább az „enaktív” címkével jellemzik magukat) azonban direkt visszatérést szorgalmaz a behaviorizmushoz. Megkérdőjelezi a reprezentáció fogalmát az emberi elme megértésében és a percepció és akció dinamikus összhatásaként, az elmét továbbra is fekete dobozként tekintve próbálják megérteni viselkedésünket. Ha ezt a szemléletet is a kognitív tudomány részének akarjuk tekinteni, akkor teljesen át kell értékelnünk, mit is jelent a kognitív tudomány.

Ezek miatt a változások miatt igazi válságban, midlife crisis-ban van a megismeréstudomány.

És emiatt 2014-ben sokkal nehezebb bevezetést írni ehhez a tudományterülethez, mint 1998-ban volt. Pléh Csaba új könyve azonban bámulatra méltó rendet vág ebben a kaotikus helyzetben. Ez leginkább annak köszönhető, hogy már az eredeti könyv is nagy hangsúlyt fektetett a kognitív tudomány pszichológiatörténeti előzményeire és kontextusára. Amit a kognitív tudomány különböző új hullámai radikálisan új megközelítésként reklámoznak (például a szociális dimenzió hangsúlyozását vagy az érzelmek kitüntetett szerepét), azt Pléh valódi tudománytörténeti helyén tárgyalja, mint egyáltalán nem radikálisan új, hanem évtizedes vagy néha évszázados múlta visszatekintő gondolati fejlődés részét. Ezzel Pléh – soha nem hivalkodóan vagy lekezelően – szépen helyére teszi ezeket az új irányzatokat, amelyek az egész kognitív szemlélet forradalmi megújítását célozzák meg.

A kilencvenes években a kognitív tudomány két hullámáról beszéltünk – ez a narratíva Pléh eredeti kötetében szépen kivehető. Az első hullám a klasszikus kognitivizmus volt, amely szimbólumok manipulációjának tekintette az elme működését. A második hullám ezt a fogalmi keretet kérdőjelezte meg: tagadta, hogy az elme alapelemei szimbólumok lennének, vagy hogy az elme működése ezek manipulációján alapulna (a konnekciónizmus elmélete jó példa erre). Bár ez a két „hullám” akkor nagyon különbözőnek látszott, legalább a következő két kérdésben közös nevezőn voltak. Egyetértettek abban, hogy az elme működését a reprezentáció fogalmával kell megközelíteni (a kérdés az volt, milyen fajta reprezentációk ezek) és abban is, hogy ezek a reprezentációk a fejünkben vannak. A kognitív tudomány harmadik hulláma mindkét előfeltevést megkérdőjelezi.

A kognitív tudomány harmadik hullámát sokan úgy írják le, hogy az lefelé és kifelé tekint. Lefelé, tehát az idegrendszeri részletek felé: az elmúlt húsz évben az idegtudományok technikája óriásit fejlődött, és eredményei direkt módon befolyásolják a magasabb szintű kognitív elméleteket. Egy példa: makákók agyában sikerült olyan idegsejteket azonosítani, amelyek két esetben tüzelnek: ha a makákó egy fajta akciót hajt végre, vagy ha a makákó ugyanezt a fajta akciót figyel meg. Ezt az idegtudományi eredményt a szociális megismerés kutatásánál értelemszerűen fontos figyelembe venni. Pléh Csaba új könyvében talán a legfeltűnőbb változás a korábbi verzióhoz képest éppen ennek a „lefelé tekintő”, az idegtudományokat komolyabban vevő megközelítésnek a jelenléte (különösen fontosak a neurális plaszticitásról és a tudat idegtudományi megközelítéséről szóló alfejezetek).

A kognitív tudomány harmadik hullámát szintén jellemző kifelé tekintés azonban csaknem teljesen hiányzik Pléh új könyvéből. E kifelé tekintés legfontosabb aspektusa az, hogy az elmét a testbe beágyazva és folyamatos akcióban kell vizsgálni. Ez azonban azt is jelenti, hogy az elme vizsgálata nem a fejünkben zajló folyamatok vizsgálata és nem a megismerést lehetővé tevő reprezentációk vizsgálata. Többen kimutatták, hogy a lefelé és a kifelé tekintés a kognitív tudományok e harmadik hullámában nem igazán összeegyeztethető: ha komolyan vesszük az idegtudományokat, akkor a fejünkben zajló folyamatokra kell hogy koncentráljunk, ami nem teszi lehetővé a „kifelé tekintést”.

Pléh Csaba egyértelműen a lefelé nézés mellett és a kifelé nézés ellen döntött ebben a könyvében. Emiatt nyilván kritizálni fogják mások – a kifelé tekintés Magyarországon, mint a kontinentális Európa sok más országában is, meglehetősen divatos. Szerintem viszont ez a vízió a könyv egyik legnagyobb erénye. Tankönyvtől meglepő módon Pléh ezzel a kognitív tudomány midlife crisis-ára ad megoldást. A harmadik hullámból az idegtudományok szerepét érdemes beépíteni a kognitív tudományba. De a kognitív tudományt továbbra is a reprezentációk vizsgálatának és a fejünkben levő reprezentációk vizsgálatának érdemes tekinteni – azok a megközelítések, amelyek megkérdőjelezzik a reprezentáció fogalmát és ezzel a behaviorizmushoz való visszatérést hirdetik, vagy múló divatnak tekinthetők, vagy nem képezik részét a kognitív tudománynak. Mindezt nem kérkedve, vaskalaposan vagy kioktatóan teszi a szerző, hanem pusztán azzal, hogy a kognitív tudománynak milyen új fejleményeit tárgyalja, illetve nem tárgyalja.

A jó történész csak a fontos mozzanatokat veszi be a narratívájába, a kevésbé fontosabbakat figyelmen kívül hagyja. Pléh Csaba – aki persze nem csak pszichológus és nyelvész, hanem pszichológiatörténész is – ezt a módszert alkalmazta a kognitív tudomány jelenének leírására. Pléh víziója a kognitív tudomány jelenéről sokkal rendezettebb, kevésbé kaotikus és kevésbé midlife crisis-os, mint ahogy az legtöbbünk számára tűnik.